

Незвичайні пригоди бурсаків

В. Таль

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Наш Формат». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

Незвичайні пригоди бурсаків

Повість з часів XVIII віку

УТИКАЧІ

Спав Київ нічної доби. Втомила киян денна літня спека. Дуже пекуче й засушливе було літо 1775 року. Щодня забиравало сонце воду з Дніпра, і він так обмілів, як ще ніколи. Від річки Почайни, що вже й так ледве животіла, лишилося порожнє річище, і тільки насупроти того місця, де була Духівська брама, стояла невелика калюжа. Побільшав, неначе виріс, острівець, що супроти Проворської брами.

Казали деякі запорожці, які наїздили до Києва, що спека цього літа висушила трохи не зовсім великі плавні, хоч пішки ходи між очеретами.

Спала Гора, спала й Хоривиця; тільки невгавучої Щекавиці або Подолу не приспала літня ніч. Товклися біля шинків веселі люди, співаючи, іноді й лаючись. Одгонили вартові п'яних від ратуші, що лізли туди хтозна чого.

На великій вулиці біля Воскресенської брами тіннями блукали постаті і точилися на всі боки, шукаючи домівки. На Торговій площі перегукувалася біля склепів сторожа. Не спали ще й собаки, гавкаючи в дворах, оточених кривими й вузькими завулками.

Опівночі зійшов місяць і освітив на Горі старого Києва міцні фортеці з мурованими вежами або, як їх називали тоді, – «Пищалі»; блищали бані церков, а їх на самому Подолі стояло десятків зо два. Про Гору вже нема чого й казати: вона була вся в церквах, бо тож звалося єпископське чи митрополиче місто. А Поділ являв собою осередок праці і торгу, бо на ньому оселилися міщани-ремісники; тут були їхні цехи й управа, будинки крамарів із склепами.

Охопила сонна тиша величезний двір Братського монастиря, обгородженого камінним парканом від Купельного завулка до Духівського і від малої вежі, що біля перевозу, аж до краю Торгової

площі. Це ж був не тільки самий монастир, а ще й головне, найбільше в ті часи в Україні вогнище науки, так звана Академія, по-простому – бурса.

Під брамою Братською стоїть на варті старий чернець, божий раб Аника. Куняє старий. Він ласо повечеряв, смикнув добрий коряк міцного монастирського меду, то йому й куняється. Мимрить він собі щось під ніс, мабуть лає нечистого, що спокушає його, хилить голову, склеплює очі, нагонить сон.

Гладкий дуже Аника, і хоч спить він удень після варти, а проте не висипляється, ніч бере своє. Праведне його тіло важить дуже багато і тягне його, щоб ото сісти на ослоні біля брами.

А сісти – то це вже й заснути. Очі в отця Аники так і вдень ледве дивляться, визираючи, наче з ярів, з-за ситих щік величезної пики. Не дурно ж бурсацтво склало про Анику вірша, що так починався:

А у брамаря Аники
не обійдеш за день пики.

І як не змагався цю ніч Аника з нечистим, але не переміг. Поставив він свою товсту й важку патерицю біля стіни за ослона, прихилився до неї спиною і заснув, сидючи. А що йому? Брама замкнута. Коли що трапиться поза брамою, він за те не відповідає. Та й що може трапитися? Ота набридлива й галаслива бурсачня покинула на літо бурсу і розбрелася по домівках на вакації. Лишилося небагато бурсаків, що не мали ніде притулку, окрім бурси, оті, що не мали домівки й родини. Ну, може, який богослов з отих, запізнившись на гулянці або на роздобутках, що про них ніч не скаже, перелізе тишком через паркан. Нехай собі. Що вже йому, коли в нього вуса, мов у суса. Упіймається, то й усиплять йому пам'яткового, кілька день буде погано сидати. «Нехай терпить тіло, бо має чого хтіло».

Заснув Аника, не чує й не бачить, що чиясь постать у довгій бурсацькій одежі підкралася з двору до брами, підійшла нечутно до

нього, зазирнула йому в самісіньку пику, намацала поза спиною в нього патерицю з блискучою мідяною голівкою і взявши її під пахву, зникла в дворі.

Озирнувшись навколо, постать попрямувала в глибину двору, до паркана, що біля малої вежі, де стояла висока й огрядна постать, теж у бурсацькій, але куцій одежі, що видно було голі, дебели ноги.

– Перелазьмо, Марку, бо брама замкнута, а той ідол Аника спить, – промовила пошепки нижча постать до вищої.

Вища підійшла до паркана, зігнулася трохи й обіперлась головою до стіни, неначе збираючись завалити лобом паркан, а нижча швидко скочила їй на спину, взялася руками за верх і зникла на тім боці. За нею, услід перелізла й друга.

– А що тепер, Марку? – запитала не дуже товстим голосом нижча постать, коли вони опинилися за стіною, на розі Купального завулка, неподалік від малої вежі.

– Думай уже ти, Самко, а я за тобою, – прогув не голосно, але наче з бочки, що аж луна пішла завулком, високий Марко.

– Не гуди... От, чортяка горлатий! – прошепотів той, кого звали Самко. – Ну, коли так, то рушаймо низом, – додав рішучо він.

Вони завернули за ріг завулка і попрямували до річища Почайни, перейшли річище, а потім перебрели Дніпрову затоку і пішли понад берегом у бік до Межигір'я.

Хоч і обмілів Дніпро, хоч на березі від лугу видно було широкі піщані коси, а проте попід горою на цьому боці він глибокий. І зараз тихої ночі він блищав, мов скло, купаючи в собі місяць та мерехтливі зорі. Від круч дивовижними обрисами лягали на воду темні тіні.

Але двом утікачам, що йшли кудись понад берегом, зовсім не до того, щоб милуватися з краси літньої ночі. Вони йшли собі байдуже, іноді тільки озиралися назад на київські високі гори, що поволі зникали.

Хто ж вони, оці два утікачі? Чого вони йшли нічної доби? Куди прямували?

Були вони звичайні собі бурсаки, обидва богослови. Нижчого звали Самко, тобто Самсон, на прізвище Довгий. Хоч ім'я й прізвище зовсім не личили до не дуже високого на зріст, стрункого юнака, та що поробиш, коли ймення від попа, а прізвище від батька.

Другий був Марко, Цвіркун на прізвище, що аж ніяк не личило до високого, огрядного, мов з каменя вирубаного і надто дужого Марка.

Самків батько дякував у місті Переяславі, а раніше він був на Запорозькій Січі, правив там теж за дяка в січовій церкві, а потім повернувся до рідного Переяслава, де мав дружину та єдиного сина Самка. Недовго прожив старий після того, хоч і кремезний був із себе. Узяла його дуже туга за січовиками, так він і вмер з нудьги. Незабаром пішла за ним і його дружина – Самкова мати. Отже Самко був вільний від родини, хоч мав у Києві на Кожум'яках, рідну тітку, котра пекла проскури на церкву Василя Великого, але що то за родина! За померлими батьками не журився Самко. За свого дитинства він дуже мало бачив батька, бо той приїздив із Січі раз на рік, а коли вже повернувся зовсім, то віддав Самка до бурси. Суворий та мовчазний був старий, скупий на розмову. Перед тим, як умерти, ходив часто до Дніпра, сідав над кручею і, сумно зітхаючи, дивився на південь, на той бік, де була Січ. Тільки одного разу довелося Самкові побачити батька веселим та балакучим, – це, коли старий зустрів на ярмарку якогось сивовусого діда в червоному, вже споловілому жупані. Сивий дід, твар у нього порубана, вся в шрамах, ще й одного вуха бракувало, мабуть одрубали турки або татарва. Уздрів Самків батько того діда, так аж затрусився, мов лихоманка забила від радощів. Зрадів і отой дідок. Почоломкалися вони так, мов прикипіли один до одного. Запросив дяк дідка до своєї хати. Балакали вони, дивлячись один на одного, мов закохані. А

випили по чарці, плакати почали за молодими літами. Згадували січове товариство. Нарікали трохи на старше товариство, тобто на старшину, за те, що вона паніла та клопоталася власним добром, не дбаючи про голоту. А коли дійшло в балачці про царів, то згадували Петра-царя та Катерину-царицю таким словом, що й ворогові не побажати. Кобенили їх на всі боки, а з ними й усіх панів.

І відтоді запала Самкові в голову думка про Січ та запорожців. Він почав мріяти про те тільки, щоб добутися до Січі. А коли було побачить якого козака в жупані та з шаблюкою, то вже не зведе очей з нього. Колись за одним козаком, та ще до того п'яненьким, ходив Самко по завулках трохи не півдня. Куди він – туди й Самко. Хоч і всипали за те Самкові, що він десь проблукав час навчання в бурсі, так йому оте було аж нічого. Свербіла спина, так зате надивився на запорожця. А далі почав нудьгувати, не йшла в голову наука. Дивувалися й учителі, що він з путнього учня перевівся на ніщо. А він тільки й думав про Січ та козацтво. Але від думки до діла хоч і не далеко, та й не близьенько. Самому тікати на Січ якось не тее. Коли й бувало, що тікали хлопці, то не поодинці, а по два, по три. А де ж його знайти собі товариша, та ще такого, щоб з ним хоч у прірву? Не було таких саме серед богословів, щоб пристали до його думки. Здебільшого були паничі, синки заможного козацтва та з визначного попівства. У них і думки були свої. Вони й на балачці тяглися думками не до Січі, а вже мріяли про те, щоб добутися до Москви та до Петербургу. Що їм ота Січ та вже й приборкана поволі? Що чують вони від своїх батьків, те й кажуть. Нема йому, Самкові, серед них побратима. Ще в бурсі вони з ним за панібрата, а за брамою, чи у свято, як уберуться в нові кути та добрі чоботи, то й не підходить. До них і пан ректор краще промовляє, і ченці прихильніш дивляться, бо вони на те синки багатіїв.

Аж тоді Самко повеселішав, як потоваришував із Марком. Він і давно не цурався Марка, та тільки не знав його гаразд. Та й ніколи

було взнати, бо Марко був у дворі братського за якогось попихача. Як тільки він кінчав удень своє навчання в школі, то після трапези святі отці знаходили йому роботу: то двір замітати, взимку сніг одкидати, поратися часом біля коней, носити воду до пекарні, а вже не давали гуляти. А ще Марко був надто дужої сили, втоми не знав. А спав він на сіннику, в стайні на горищі. То коли ж ти його побачиш, щоб погомоніти?

І, вибравши колись час, Самко побалакав трохи з Марком, а потім почав і собі допомагати йому в роботі і спати вкупі на горищі.

Якщо Самко мав родину в минулому, то Марко не знав її зовсім. Казали йому, що його батько був на Запоріжжі за звичайного козака і вмер у турецькій неволі, коли Марко був немовлям, а мати пішла заміж за другого, а сина залишила в чоловікового брата, Маркового рідного дядька. Коли Марко підріс, уже не на зріст, а на роки, бо він удався на дужого й високого, — дядько його, заможний козак, порішив віддати Марка до бурси. Так був заповідав Марків батько, бо свого брата він заможним зробив, привіз колись із Січі чимало талярів. Та вже дядько надумав виконати заповіт чи, може, щоб спожити самому братові добра, привіз Марка до Києва аж з-під Чигирини і, побалакавши з урядовцями бурси, дав кілька золотих, щоб учили Марка. А Маркові лишив дві пари чобіт, чотири сорочки та троє штанів і наказав йому, щоб добре вчився та не покладав надії на його дядькову допомогу, а виходив сам у люди. Після того Марко не бачив уже свого дядька і не чув про нього. А урядовці бурси, побачивши, що він безрідний, повернули його на службу.

Товаришуванню із Самком він спершу не дуже зрадів, бо ніколи нічому не радів, як ніколи й не журився. Звик, що всі тільки гримали на нього, це старші, а менші глузували з нього, бо він був неповороткий, якийсь вайлуватий.

«Колода ти дубова, Перун ти дерев'яний», — гримав на нього ректор. А за ним тоді всі прозвали Марка Перуном. Марко на те ніяк

не ображався, тільки посміхнеться та й годі. Та його й неможна було нічим роздратувати, не знав він, як ото сердитися.

Учився Марко погано, не те, щоб не хотів, а просто був непам'ятливий. Співати тямив, брали його на крилас, але дозволяли співати півголосом, бо дуже гримучий був у нього голос. А посадили його до богословів тільки через те, що він був дуже великий на зріст.

Довго довелося Самкові морочитися з Марком, поки він йому розтлумачив про Січ та запорожців.

– Ну, кажи, Марку, що воно таке Січ? – запитував Самко.

– Січ, це вона така... це воно таке... що там є такі люди, запорожці. Вони отам п'ють та б'ються, – відповідав Марко вивченими словами, не уявляючи собі аніяк того, що казав.

– А з ким вони б'ються? – запитував знову Самко.

– Хтозна... Мабуть, один одного б'ють, – відповідав той. Він бачив частенько через паркан, як билися біля шинків п'яні міщани.

– Перун ти, Перун, – говорив, зітхаючи, Самко, бачачи, як важко сприймав Марко уявлення про Січ, і починав знову тлумачити. Він хотів, щоб і Марко так само захопився його думкою. Але в того була вже така млява вдача. Тільки тоді й захоплювався Марко, коли печерував у Почайні раки. Захоплювався до того, що забував на березі штани. Як піде по раки, то й загубить штани. Останні загубив цієї весни і ходив так, добре, що не видно було з-під кути, хоч вона й куца.

Думок, думок у Самка, повна голова. Уже й Марко зрозумів, що воно за Січ та кого б'ють запорожці. Можна б уже й тікати, та затримувало справу оте лихо, що в Марка не було штанів. А як його з'явитися до запорожців із довготелесим безштаньком? Коли б ще без сорочки, то нічого, бо є там драна голота, що тим не здивуєш.

А таки пощастило Самкові з Марком. Братський келар отець Іов виніс із келії свої штани та й повісив їх на кілочку, щоб

провітрилися, так Самко їх і провітрив. Хоч і нелегко було їх украсти вдень, коли всі вештаються по дворі, а проте Самко надумав: добув довгу тичину, підкрався до присадку з квітками, накрутив здалеку на тичину штани отця келаря і потягнув їх до себе, а потім сховався за спи жарню і, сховавши під куту штани, пішов на сінник і загірб їх у сіні.

Можна б зовсім іти куди надумали, так ще ота біда, що не знають вони шляху до Січі. Відомо, що треба йти трохи на схід сонця, а трохи на південь. А йти берегом понад Дніпром, так це, кажуть, далеко. От, якби трапився хто отакий, що знає, то зовсім добре було б.

А отже несподівано їм було трапився такий чоловік, та...

У неділю, напередодні свого мандрування надумав Самко піти до тітки-проскурниці, взяти приховане в її хаті найкоштовніше у світі добро. За ним пішов і Марко. Оце добро коштовне дісталось Самкові, як єдина спадщина від батька, – то був старий пістоль. Не те, щоб Самко беріг його, як згадку про батька, ні, він тішив його просто, як зброя, та ще така зброя, що була в Січі. Старий пістоль, важенький, із замком, що в ньому кремін, а коли він клацав, то бризкали на всі боки рясні іскри. Спробувати пістоля, – як він бухне з порохом, не доводилося, бо неможливо було добути пороху. А проте Самко з Марком утішалися з того, що клацали ним. До того ще Самко надавав у думці пістолеві такої сили та влучності, що кращої не треба у світі.

На цей раз Самко взяв пістоля з собою. Треба ж буде й незабаром іти мандрувати, то щоб уже й зброя була наготові.

Ідучи з Кожум'яків навпростець ярами, що заросли кущами дерев та бур'янами, бурсаки почули в кущах чинюсь балачку, а в тій балачці слово «запорожці». Самко раптом спинився, затаїв дух і почав прислухатися. Так, дійсно. Балакають у кущах неподалік люди. Не видно їх, а чутно, що два голоси.

Прищулив Самко одне око, посварився грізно пучкою на Марка, вказав йому рукою, щоб він сів долі, ще й прошепотів йому на вухо: «Сиди, ідоле, мовчи й не рухайся», а сам ліг долі та й посунув плазом у той бік, де чулася балачка.

Марко сів покірно. Він знав, що Самко меткий, зугарний на різні штуцерії. Коли сказав сидіти, то й треба сидіти.

А Самко почув дещо. Він ще й побачив крізь кущі отих, що балакали, сидячи на траві. Їх було двоє. З них один схожий на звичайного міщанина, так що Самко не дуже уважно роздивлявся на нього, бо другий забрав усю його увагу. Другий – той був у козацькому жупані, ще й з шаблюкою, і навіть оселедець вистромився з-під шапки. Ну, зовсім запорожець, ні старий, ні молодий, а до того ще й одного ока в нього бракує. Відомо, вояка.

Слухає Самко, хоч і не добре гаразд, про що саме балакають.

– Хоч отой Потьомкін і записався в братчики Куцевського куреня, а думка в нього, мабуть, вовча. Балакають деякі наші, що він підкує нас на всі чотири. А старше товариство вірить у нього, чи, може, прикидається, що вірить. Старшині однаково, бо вона паніє. Та й важкувато вже їй керувати. Розумнішає голота, починає скрізь втручатися. А оце колись як забалакала зі старшиною про кріпаків, що над ними пани знущаються, так та не знає, що й казати. Та вже попи втихомирили голоту, доказували зі Святого Писання, що, мовляв, сам Бог призначив, щоб були раби. На тому й погодилися, – розповідав одноокий козак.

Слухає Самко, боїться поворухнутися, боїться прогавити кожне слово. А як почув, що збирається одноокий на Січ, то зрадів, що й не сказати. Він прибув оце тільки з Січі, каже, що побуде тиждень дома, в місті Чернігові та й рушить назад.

Марко сидить на траві, куняє на самотині. А щоб не хотілося спати, то він зірвав листок деревію і застромив собі в ніс.

А Самко, слухаючи балачку одноокого, вже подумав, що робити. Він порішив, що як тільки той піде, то піти й собі слідком за ним, забалакати до нього та сказати, що він, Самко, та його товариш Марко теж підуть на Січ. Уже він благатиме того одноокого, щоб він узяв їх з собою. А коли він, бува, неохоче одмовить, то нехай хоч скаже, яким шляхом іти до Січі. Уже вони тоді підуть самі. А козак не одмовить щось порадити.

Коли Самко вже надумав усе як слід, слухаючи оту балачку, в той мент позад нього почулося голосно:

– Ачхи!

То ачхикнув Марко, та так голосно, що, мабуть, і на горі, і на Подолі було чути, бо аж луна пішла навкруги.

Підскочив Самко, озирнувся на Марка, посварився на нього кулаком грізно. Але Марко не бачив нічого, бо заплющив очі, роззявив свою пащу та ще голосніше чхнув, а потім ще кілька разів підряд.

– Шпичка в ніс тобі, ідоле... – прошепотів сердито Самко, дивлячись на Марка. – Знайшов коли чхати...

Ліг Самко знову під кущем, щоб слухати далі. Дивився, дивився, але лиха тобі година! Уже не було того одноокого козака, ні того другого, з ким він балакав. Зникли вони десь, коли Марко чхав на весь Київ.

Схопився Самко, став на ноги, задирав голову, дивився на всі боки, придивлявся до кущів – чи не захилитається де гілка, щоб побачити, куди, в який бік пішли ті люди. Та дарма, бо ніде й не шелесне, кущі й не зворухнуться. Так наче снилося, що сиділи та балакали ось тільки що люди. Онде й трава зім'ята, де вони сиділи.

«А щоб його, того Марка! Треба ж було йому чхати. Шукай тепер того одноокого козака».

– А знаєш бо, що ти наробив, Марку? – запитав Самко, коли той угамувався з чханням.

– А що? – вирячив той очі.

– Оте, що ти прочхав запорожця... – сказав сумно Самко.

– Ну, та вже що буде, а сьогодні ми помандруємо на Січ, – порішив він. – Чи так, Марку?

– Авжеж, – погодився той.

Ішли вони до двору братського та балакали про те, що сьогодні вночі посунуть у дорогу. Балакав тільки Самко, а Марко погоджувався мовчки та іноді підтакував, коли той звертався до нього.

– Мабуть, отой одноокий подався додому, – говорив, ідучи, Самко. Добре, що я знаю, куди він пішов, бо казав, що до Чернігова. Ми його отам знайдемо. Я чув колись про шлях на Чернігів. Можна й шляхом, а найкраще понад Дніпром. Дійдемо до міста Любеча, а там, кажуть, недалеко.

Прийшовши в двір Братського, вони полізли на сінник. Треба ж лаштуватися в дорогу. Уже давно придбав Самко дві сакви. Такі тобі, що можна туди хтозна чого багато накласти. Є трохи сухарів, а треба й хліба.

Не спали до півночі. А потім Самко роздобув, так що ніхто не бачив, усього, що треба, стяжав патерицю в отця Аники, і аж тоді вже вони перелізли через паркан, та й подалися до Чернігова шукати одноокого запорожця. Треба шукати, бо як його, не знаючи шляху, добути до Січі?

...

Далі — у повній книжці «Незвичайні пригоди бурсаків».

nashaknyga.com.ua